

ՓԻԼՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԼՈՒԾՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՕԼԳԱ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

Մեկնողական ընթերցանումները¹ վարող Հայ վարդապետները XII դ. վերսկսում են աշխուժորեն հետաքրքրվել Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի մոտ յոթ դար առաջ կատարված հունարան Հայերեն թարգմանություններով: Որպես այս շարունակ աճող հետաքրքրության ապացույց, պահպանվել են ռաղմաթիվ լուծմունքներ (scholia), «պատճառներ» (causae, argumenta, hypotheseis), բառգրքեր (glossaria) և այլ նյութեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն լուսարանելու «Հայ փիլոնականի» ավանդման ընթացքի ռաղմաթիվ կողմերը, այլև առհասարակ ուսումնասիրելու այն հնարները, որոնց միջոցով միջնադարյան հոգևոր դպրոցներում մշակվում և յուրացվում էին հին թարգմանական բնագրերը: Մինչդեռ այս չափազանց հետաքրքրական նյութը մնում է համարյա չհետազոտված. ռացակայում է նույնիսկ դրա մատենագիտական քիչ թե շատ ճշգրիտ ցանկը, առանց որի անհնար է որոշել կատարվելիք աշխատանքների ծավալը և ուղղությունը: Սույն հոդվածով մենք փորձ ենք անում ինչոր չափով լրացնել այս բացը²: Նկարագրության համար ուսումնական մեկնությունների վերոհիշյալ տեսակներից ընտրվեցին Փիլոնի երկերին վերաբերող լուծմունքները՝ ռացատրական վերապատումները, քանի որ այս տեսակի մեկնությունները և՛ ամենածավալունն են, և՛ հաճախ հիմք են հանդիսանում «պատճառների» և բառգրքերի համար:

Խնդրո առարկա լուծմունքների ներկայացման առաջին փորձը նախաձեռնել է Գ. Գրիգորյանը³: Նրա համոզմամբ, «փիլոնական» լուծմունքները կազմում են երկու ժողովածու՝ «սարկավազյան» և «պլուզյան», որոնցից առաջինը գտնվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) № 59, 437, 1480 և 2595 մատյաններում, ընդ որում լրիվ կազմով՝ միայն վերջինում, իսկ երկրորդը՝ № 437, 1053, 2059 և 2379, ինչպես նաև Երուսաղեմի երկու ձեռագրերում՝ № 172 և 318. Երկրորդ շարքի բոլոր ձեռագրերը, ռացի ՄՄ № 2379 և Երուսաղեմի № 318, ներառում են

¹ Օ. Վ. արգազարյան. Մեկնողական ընթերցանությունները և Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի Հայերեն մեկնությունները. - «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2000, № 3, էջ 110-118:

² Փիլոնի աշխատություններին վերաբերող «պատճառների», ինչպես և «նախադրությունների» նկարագրությունը և բնագրերը հրատարակված են մենագրությամբ՝ Օ. Ս. В а р д а з а р я н. Филон Александрийский и его наследие в свете армянской средневековой схолиографии (Деп. в АрмЦНТИ 09.01.03, № 9-Ар03, Ереван, 2003):

³ Գ. Գրիգորյան. Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատությունների Հայ մեկնությունները. - «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, № 5, էջ 95-110:

լուծմունքներ ոչ միայն երկրորդ, այլև առաջին ժողովածուից: Ժողովածուների սկզբնական բաղկացուցիչունը ներկայացվում է հետևյալ ձևով⁴.

Ժողովածու Ա (Հովհաննես Սարկավազի լուծմունքները).
 Լուծմունքներ, վերաբերող
 Prov, Anim, QG I-IV, QE, Spec,
 Decal, Samson, Jona, Deo, Leg,
 Abr, Contempl երկերին

Ժողովածու Բ (Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի լուծմունքները).
 Լուծմունքներ, վերաբերող
 Prov, Anim, QE I-IV, Abr,
 Contempl, Leg երկերին

Ա ժողովածուի՝ Հովհաննես Սարկավազի հեղինակության վարկածը հիմնված է ՄՄ № 2595 լուծմունքների նախաբանում գտնվող պատվիրատու՝ Իսահակ եպիսկոպոսի կշռադատության վրա. «Արարեալ ի մերոց վարդապետաց, որպէս ցուցանէ կերպն շարագրութեան, այլ յումմէ գոլն անյայտ, զի չկայր յօրինակին անուն լուծողին: Բայց զի անկիւնաւոր թուոց խրատն որ ի վերդ է, Սարկաւազ Յովհաննէս վարդապետն է արարեալ, եւ ես զայն ընդ սոյն գրոցս եւ սոյն դասութեամբ ի միւսում ափոջ դտի, վասն այն թուեցաւ ինձ, թէ եւ զայս լուծմունքս նա իցէ արարեալ, քանզի եւ բանն համանման երեւի նորին շարագրութեան: Այլ թէ ի նմանէ իցէ եւ թէ ոչ, սակայն մերոց վարդապետաց երեւի արարեալ»⁵: Այս կամ

⁴ Հոգևածում փիլոնյան աշխատութիւնների խորագրերը ընդվում են լատինական հապավումներով՝ միջազգային փիլոնագիտության մեջ ընդունված անվանակարգի համաձայն (տե՛ս, օրինակ, The Studia Philonica Annual. Studies in Hellenistic Judaism հոգևածների պարբերական ժողովածուն): Ստորև բերվում է Հոգևածում օգտագործվող հապավումների ցուցակը հայերեն համարժեքներով: Փիլոնի երկերի հայերեն թարգմանութիւնների խորագրերը բերվում են ըստ հետևյալ հրատարակումների. Փիլոնի Եբրայեցոյ բանք երեք էն ի լոյս ընծայեալք աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ վրդ. Աւգերեանց, Վենետիկ, 1822, Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդք ի Հայս, աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ վրդ. Աւգերեանց, Վենետիկ, 1826, Փիլոնի Եբրայեցոյ Ճառք թարգմանեալք ի նախնեաց մերոց, որոց հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ. Վենետիկ, 1892: Փակագծերով հապավումները մտցված են մեր կողմից վերլուծադրական միավորներն ափելի հարմար նկարագրելու համար:

Contempl	De vita contemplativa	Յաղագս վարուց կենաց տեսականի
Abr	De Abrahamo	Կեանք իմաստնոց
Decal	De Decalogo	Յաղագս Տասնաբանեան օրինաց
Leg	Legum allegoriae I-II	Աստուածային օրինաց այլաբանութեան Ա՛ Բ՛
Spec	De legibus specialibus	
(Spec Ia)	Spec I 79-81	Յաղագս քահանայից
(Spec Ib)	Spec I 131-161	Յաղագս երկոտասան ականց
(Spec Ic)	Spec I 285-345	Յաղագս բազնին իրաց
(Spec III)	Spec III 8-63	Յաղագս թէ ոչ շնայցես
Prov	De Providentia I-II	Յաղագս նախախնամութեան Ա՛ Բ՛
Anim	De Animalibus	Յաղագս բան ունել[ոյ] եւ անասուն կենդանեաց
QG	Quaestiones et solutiones in Genesin I-IV	Այնոցիկ որ ի Լինելութեան խնդրոց եւ լուծմանց Ա-Դ
QE	Quaestiones et solutiones in Exodum I-II	[Այնոցիկ որ] յելից [խնդրոց եւ լուծմանց] Ա-Բ
Jona	De Jona	Յաղագս Յովնանու
Samp	De Sampson	Առանց պատրաստութեան ի Սամսոն
Deo	De Deo	Յաղագս զԱստուած ի բարեգործութեան հուր ծախող անուանեալ

⁵ ՄՄ № 2595, թղ. 241բ:

այն երկը մշտապես ուղեկցող, կայուն բնագրային շրջապատն իրոք կարևոր հանգամանք է, որը հաշվի է առնվում նաև ժամանակակից տեքստաբանների կողմից բնագրի պատմությունը ճշտելու համար⁶, և գիտնական եպիսկոպոսի փաստարկը, անշուշտ, բավական ծանրակշիռ կլիներ, եթե անկյունավոր թվերի աղյուսակը, որ կազմել է Հովհաննես Սարկավագը, իրոք, հանդիպեր միայն կամ բավական հաճախ այն լուծմունքների շրջապատում, որոնք գտնվում են Իսահակ եպիսկոպոսի օրինակում: Սակայն իրականությունն այլ է՝ անկյունավոր թվերի աղյուսակները չունեն մշտական բնագրային շրջապատ. դրանք զուգակցվում են և՛ Փիլոնի բնագրերով, և՛ նրա երկերի տարբեր տեսակի մեկնություններով, իսկ երբեմն հանդիպում են Փիլոնի հետ ամենևին չառնչվող նյութերի մեջ⁷: Պետք է ասել, սակայն, որ Իսահակ եպիսկոպոսն ինքը գիտակցում է փաստարկի թուլությունը, և բերում է այն միայն որպես ենթադրություն:

Բացի այդ, ինչպես ցույց է տվել Փ. Անթապյանը⁸, Գ. Գրիգորյանը սխալմամբ է համարել, որ ՄՄ № 2595-ի ստեղծողը, Բրաբրոն գրչուհին⁹, օգտագործել է Երուսաղեմի № 333 մատյանի նախօրինակը, որը պետք է ստեղծված լիներ Երուսաղեմի ձեռագրից շատ ավելի շուտ՝ XI-XII դդ.: Բրաբրոնն ասում է ճիշտ հակառակը՝ որ նա օգտվել է Երուսաղեմյան մատյանի ուշ ընդօրինակումից¹⁰: Քանի որ նախագաղափարը՝ Երուսաղեմի № 333 ձեռագիրը չի պարունակում որևէ լուծմունք, կարելի է ենթադրել, որ դրանք ավելացվել են Փիլոնի երկերի ժողովածուին հենց այս միջանկյալ օրինակում¹¹ կամ էլ քաղվել են իր իսկ՝ Բրաբրոնի կողմից՝ ինչ-որ

⁶ Д. С. Л и х а ч е в. Текстология. На материалах русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962, с. 235-248.

⁷ Գ. Գրիգորյանի նշած ՄՄ № 437 և № 1480 ձեռագրերում (ինչպես կտեսնենք ստորև, «փիլոնյան» լուծմունքների տարբեր խմբերից հետո), «պատճառներից» հետո ՄՄ № 5254 ժողովածուում և այլ «պատճառներից» առաջ ՄՄ № 4150 ձեռագրում: Հովհաննես Սարկավագի «անկյունավոր թվերի» աղյուսակների այլ ընդօրինակությունների մասին տե՛ս Ա. Աբրահամյան. Հովհաննես Սարկավագի մատենագրությունը. Երևան 1956, էջ 45-51 և Գ. Բ. Պետրոսյան. Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում. Երևան, 1959, էջ 132-155:

⁸ Փ. Անթապյան. Հովհաննես Սարկավագին վերագրված «Լուծմունք եօթնից գրոցն Փիլոնի» բնագրի առնչությունը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, № 1, էջ 181-182:

⁹ Այս կին-ընդօրինակողը սերում էր կոստանդնուպոլսեցի հմուտ զրադրողների և թարգմանիչների տոհմից. նրա ձեռքով ընդօրինակվել է ևս երկու ձեռագիր, որոնք այժմ պահվում են Վիեննայի մատենադարանում (Վիեննայի № 436-ի մի մասը և № 461) և Երևանում գտնվող մի քանի մատյան՝ ՄՄ № 377, 436, 1812, 2595, 2808, 2809, 2851, 4934:

¹⁰ ՄՄ № 2595 ամենավերջում, լուծմունքներից հետո, Բրաբրոն գրչուհին ընդօրինակում է Վահրամ սարկավագի, Երուսաղեմի № 333-ի գրչի հիշատակարանը, սակայն իր սեփական հիշատակարանի նույն տեղում (թղ. 280 ա) նշում է. «Հեղինակն մատենիս գաղափարեալ էր ի գաղափարէ, ի յձնէ՛ (1298) թուականի գրեցելոյ յԱրմենի անապատոջ: Բայց թուականն գաղափարեցելմանն եւ անուն գաղափարողին ոչ էր գրել»: Ուրեմն, Բրաբրոնն ընդօրինակել է ինչ-որ միջանկյալ գաղափարից, որը մեղ կամ չի հասել, կամ (գաբիջ հավանական է) գեուև չի հայտնաբերվել ամեն գեպքում, Երուսաղեմյան ձեռագրի պահպանված ուշ ընդօրինակումներից և ոչ մեկը չի հարմարվում Բրաբրոնի նկարագրությունը: Թերևս այս անհետացած օրինակը նրան տրվել է Գում-Գարուի հոգևոր գլխիցի հարուստ մատենադարանից. ի գեպ, այս գլխիցի սաներից էր ապագա կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին՝ ՄՄ № 2595-ի պատվիրատու Իսահակ եպիսկոպոսի ուսուցիչը (տե՛ս Փ. Անթապյան. Ամրտողուց մինչև Ակյուտար-Գում-Գարու.— «Սիոն», 1978, № 1-3, էջ 177-181, 264-265):

¹¹ Փ. Անթապյանը որպես նախօրինակ ՄՄ № 2595-ի համար առջարկում է Ղալաթիայի № 69 ձեռագիրը (Հովհաննես Սարկավագին վերագրված..., էջ 182): Ցավոք, այս վերջին

այլ ձեռագրից: Ուստի, այս լուծմունքները Սարկավագի ժամանակով թվագրելու համար չկա և ոչ մի հիմք: Ըստ Գ. Գրիգորյանի, նկատվում են նաև գաղափարային ընդհանրություններ լուծմունքների և Հովհաննես Սարկավագի ըուն աշխատությունների միջև: Սակայն ինչպես իրավացիորեն դիտարկում է Փ. Անթապյանը, իրականում կարելի է խոսել թեև Սարկավագի աշխատություններից քաղած, բայց ոչ մի հեղինակային յուրահատկություն չունեցող համատարած մտքերի մասին: Սրանք, բացի այս, համադրվում էին ոչ թե վերլուծողին պատկանող, այլ Փիլոնի երկերից վերցված և վերապատման ենթարկված տեղերի հետ¹²: Եվ վերջապես, Փ. Անթապյանը ցույց է տալիս, որ լեզվական հատկանիշներով լուծմունքները մերձենում են XIII–XIV դդ. Կիլիկիայի և Բարձր Հայքի հեղինակների լեզվին¹³, ընդ որում որպես *terminus ante quem* «առաջին ժողովածուի» երկու լուծմունքների համար¹⁴ կարելի է ընդունել ՄՄ №437 (ավելի ճիշտ՝ նրա մի մասի) ընդօրինակման թվականը՝ 1282/3¹⁵:

Բ ժողովածուն Հովհաննես Պուլզին է վերագրվում Վենետիկի №1334 ձեռագրի հիշատակարանի հիման վրա, որն առաջին անգամ հրատարակել է Մկրտիչ Ավգերյանը¹⁶: Գ. Գրիգորյանը, սակայն, բերում է այս հիշատակարանը Գ. Զարբհանալյանի տեղեկագրից, որտեղ այն ծանոթագրվում է հետևյալ բառերով. «Երեքտասաներորդ գաբու գրչագրի մը մէջ՝ յորում կան եւ լուծմունք գրոց Փիլոնի, հետեեալ հիշատակարան կը կարգանք...»¹⁷: Սակայն ոչ ինքը՝ Գ. Զարբհանալյանը, որը որոշ ժամանակ անց օգտագործել է վենետիկյան ձեռագիրը Փիլոնի բնագրերի հրատարա-

մատյանում հավաքված լուծմունքների նկարագրությունը ձեռագրացուցակում (Բ. Կիլիկիայի և Ն. Յուզակ ձեռագրաց Ղալաթիո ազգային Մատենադարանի Անթիլիաս, 1961, էջ 475-484) չի բերվում, ուստի և վերջնական դատողությունը լուծմունքների նույն լինելու մասին առայժմ անհնար է: Բացի այդ, Ա. Տերյանը [P h i l o . Alexander vel de ratione quam habere etiam bruta animalia (De animalibus) e versione armeniaca. (Introduction, traduction et notes par A. Terian). Paris, 1988 (P h i l o d ' A l e x a n d r i e . Œuvres publiés sous le patronage de l'Université de Lyon. T. 36, p. 35) թվագրում է Ղալաթիայի մատյանը 1791 թ.: Եթե դա այդպես է (ձեռագրացուցակում մատյանը թվագրված է է), ապա մենք ստիպված կլինենք հրաժարվել Փ. Անթապյանի առաջարկից այն պատճառով, որ ՄՄ №2595 ստեղծվել է ավելի շուտ՝ 1786/7թ.:

¹² Փ. Ա ն թ ա պ յ ա ն . Հովհաննես Սարկավագին վերագրված..., էջ 184-185:

¹³ Նույն տեղում էջ 186-189:

¹⁴ A1 B1, տե՛ս լուծմունքների նկարագրության բաժնում:

¹⁵ Ավելի հավանական է թվում 1283/4 թ.: Ներսես Մչեցու մահվանից անմիջապես առաջ և մի փոքր ժամանակ անց (Հմմտ. Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն . Խաղրակյանք կամ Պուռյանք Հայոց պատմության մեջ. Անթիլիաս-Լիրանան, 1969, էջ 256-259): Դա են վկայում ՄՄ №437-ում գտնվող Եսայի Նչեցու աղոթումները՝ իր սեփական ձեռքով կատարած և մեզ հետաքրքրող A1 B1 լուծմունքները պարունակող տետրերում. «Զվարդապետն իմ ներսես եւ զամենամեղ գրողս աշակերտ նորին Եսայի յիշել աղաչեմ ի տէր» (թղ.144ա), «Աղաչեմ յիշել զպետս իմոյ վարժից եւ իմոց համասեռից ներսես, ընդ նմին եւ զամենամեղ Եսայի դրիչ» (թղ.153բ) և հատկապես «Զամենաերջանիկ վարդապետն իմ ներսես» եւ զմեղ[սաւոր] գրիչս Եսայի յիշել աղաչեմ» (թղ. 314ա): Բանն այն է, որ «երջանիկ» մակդիրը կենդանի անձի նկատմամբ դժվար թե դործածվեր: Մատյանի մնացած «փիլոնյան» լուծմունքները ընդօրինակվել են այն նույն ձեռքով, որն աղոթում է թողել թղ. 189ա լուսանցքում. «Զերջանիկ սուրբ բաբունին Եսայի յիշեսլիք ի Քրիստոս, ընդ նմին եւ զբազմաբեժ գրողս Սարգիս»: Ուստի, Սարգիս գրիչը, իր հերթին, լրացնում էր ազատ մնացած տետրերն արդեն Եսայի Նչեցու վախճանից, այսինքն՝ 1337/8 թ. հետո:

¹⁶ Փիլոնի Երբայեցւոյ Մնացորդք..., էջ 622:

¹⁷ Գ. Զ ա ր Բ հ ա ն ա լ ե ա ն . Հայկական թարգմանությունը նախնեաց. Վենետիկ, 1889, էջ 744-745:

կուլթյան համար¹⁸, ոչ էլ ձեռագրին դիմելու առիթ ունեցող հետագա ուսումնասիրողները ոչինչ չեն հայտնում դրանում որևէ լուծմունքի առկայության մասին: Եվ, իրոք, վենետիկյան մատենադարանի նոր ձեռագրացուցակից¹⁹ պարզվում է, որ № 1334 ձեռագրում լուծմունքներ չկան՝ կան միայն հատվածներ «Պատճառ Փիլոնի»-ից: Թեպետ, եթե անգամ մեզ հետաքրքրող լուծմունքները գտնվեին այս մատյանում, դա բնավ չէր օգնի որոշելու դրանց հեղինակային պատկանելությունը: Ամենայն հավանականությամբ և՛ Գ. Զարհանալյանը, և՛ Գ. Գրիգորյանը պարզապես անուշադիր են կարդացել հիշատակարանը և դրան ուղեկցող Մ. Ավգերյանի ծանոթագրությունը. «Շ մատյանի մասին, որի գրվելու տարեթիվը նշված չէ, ասվում է, որ այն ստեղծվել է Վարդան քահանայի՝ ընտանի չորսականնե Եղնկայացու աշակերտի կողմից: Այս վերջինն ապրում էր նույն դարում, և այս նույն անձը հիշատակվում է որպես Փիլոնի երկերի մեկնիչ. թերևս խոսքն այն նույն Վերլուծողի (Glossarius) մասին է, որից մենք մի քանի անգամ մեջբերումներ կատարեցինք [այստեղ]՝ թվում է, որ սա են նշանակում գրիչ Վարդանի թեև ոչ ստույգ խոսքերը»²⁰: Անմիջապես հետո բերվում է հիշատակարանը. «...Մաղթանս աղաչանաց մատուցանեմք վերլուծողաց այսմ մատենի մեծ իմաստնոյն Փիլոնի. որք առ ի սմանէ աւգտութիւնս ինչ գտանէք, թողութիւն յանցանաց հայցեցէք յաստուծոյ յոքնիմաստ հոնտորին որոյ անուն կոչի Յոհաննէս ընտանի, եւ մականուն Եղնկայեցի եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց: [Եւ իմոյ յանցանացն այլ հայցեցէք թողութիւն]»²¹ անարժան գծողիս, պիտականուն քահանայ Վարդան սպասաւոր բանի, [եւ ծնողացն մերոց եւ ուսուցչացն]...»²²: Հիշատակարանում չկա և ոչ մի խոսք Հովհաննէս Եղնկացու կողմից որևէ լուծմունք ստեղծելու մասին. հասկանալի է, որ «վերլուծողը» բառը նրան չի վերաբերում, և չի ենթադրում որևէ գրավոր լուծմունքի առկայությունը: Այս թեման ամփոփվում է Մ. Ավգերյանի՝ Վարդանի երկրորդ աղոթմանն²³ ուղեկցող դիտողությամբ. «Այլուստ պարզ երևում է, որ Վերլուծողն ավար է Երզնկացուց, ինչպես նաև Վահրամից²⁴ ու Վասիլից²⁵»²⁶:

¹⁸ Փիլոնի Երրայեցոյ ձառք ...: Հրատարակչի անունը ճշտել է Ֆ. Զիգերտը (F. Siebert. Der armenische Philo. Textbestand. Editionen. Forschungsgeschichte.- Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. 100, 1989, Hft. 3, S. 354) Վենետիկի միաբանության հրատարակված գործերի ցուցակի օգնությամբ (Caza Editrice Armena: Catalogo delle publicationi. Venezia, S. Lazzaro, 1978, p.173):

¹⁹ Մ. Ճ ե մ ճ ե մ ե ա ն. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Ը, Վենետիկ, 1998, էջ 595-598 (№ 1669, ձեռ. № 1334, ԺԳ/ԺԷ դդ.):

²⁰ Փիլոնի Երրայեցոյ Մնացորդք..., էջ 622:

²¹ Վերականգնվում է ըստ ձեռագրացուցակի:

²² Փիլոնի Երրայեցոյ Մնացորդք..., էջ 622:

²³ «Ով սրբասնեալ ընթերցողք, որք օգտիք յայսմ աստուածաշունչ տառից մեկնութենէ, յիշեսլիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զսրբասնեալ ընտանիս մեր զՅոհաննէս, եւ զանարժան գրիչս զՎարդան սպասաւոր բանի» (նույն տեղում): Մ. Ավգերյանի՝ նույն տեղում կատարած նշումը «աստուածաշունչ տառից մեկնութենէ» արտահայտության վերաբերյալ («Փիլոնի կամ մեկնիչի նորա») ակնհրեալ ավելորդ է: «Աստուածաշունչ տառ»-ը Սուրբ Գիրքն է, իսկ դրա «մեկնութիւն»-ը՝ Փիլոնի մեկնողական երկերն են, և ոչ դրանց համար գրված լուծմունքները:

²⁴ Երուսաղեմի № 333 ձեռագրի գրիչը:

²⁵ Վենետիկի № 1040 ձեռագրի գրիչը:

²⁶ Փիլոնի Երրայեցոյ Մնացորդք..., էջ 622:

Այսպիսով, Մ. Ավգերյանը չի պնդում, որ իր կողմից օգտագործված մեկնությունը գտնվում է նույն ձևագրում և կազմված է Հովհաննես Երզնկացու կողմից: Նա ընդամենը հայտնում է, որ այլ (ցավոք, չնչված) աղբյուրներում²⁷ այս հեղինակը հիշատակվում է որպես Փիլոնի երկերի մեկնիչ. դրանից հետո նա քննարկում է իր սեփական ենթադրությունը, թե իր կողմից օգտագործված «Glossarius»-ը հենց այն մեկնությունն է, որ այլ աղբյուրների վկայությամբ հեղինակել է ինչ-որ Հովհաննես Երզնկացի, և ինքը հերքում է այս վարկածը, քանի որ իրեն ծանոթ մեկնությունը, իր կարծիքով, ավելի վաղ է: Չկա նաև ոչ մի հիմք պնդելու, որ հիշատակարանի «Յովհաննես Երզնկացին» անպայման Հովհաննես Երզնկացի Պլուզն է, քանզի փիլոնյան բնագրեր պարունակող մատյանների հիշատակարաններում նշվում են առնվազն ևս երկու համանուն անձինք՝ Հովհաննես Երզնկացի Մործորեցին²⁸ և Գլաճորի մյուս սանի՝ Կիրակոս Երզնկացու ռաբունապետի կրտսեր ազգակիցը՝ Հովհաննես Երզնկացին²⁹: Վերջապես, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի հեղինակությունը չի կարող հաստատել նաև առաջին դեմքից գրված արտահայտությունը «Յաղագս նախախնամություն» երկին նվիրված լուծմունքում՝ «Եւ ես Յովհան այսպէս պատասխանեմ քեզ, ո՛վ Աղեքսանդրէ»³⁰: Նախ, «Յովհան» անունն այնքան տարածված է եղել, որ դրա կիրառումն առհասարակ ոչինչ չի նշանակում: Բացի այդ, նույն անձի միջամտությունը նույն լուծմունքում ցույց է տալիս, որ նա լուծմունքների հեղինակը չէր, այլ ընդամենը լուծմունքների սեփական օրինակի խմբագրողը: Հին վերլուծողի ծանոթագրությունից հետո³¹ («Պիթագորաս ասէ զթիւս՝ զթիւս այս չեմ ի գիտել») գալիս է հետևյալ ընդմիջարկությունը. «Բայց ես Յոհան գրիչս եւ ստացողս գրոցս զայս կարծեմ զթիւս Պիթագորա, զոր աւանդեաց աշակերտաց իւրոց, եթէ զմինն՝ յորժամ կրկնես, լինի երկու, եւ աշխարհս զայս երկուց ստեղծեալ է՝ նիւթոյ եւ արուեստից, եւ երկեակն ասեն լինի չորս, որովք ասէին, թէ՛ յայս չորից եղեալ է աշխարհս»³²: Ցավոք, չկա և ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն ընդմիջարկության ժամանակը որոշելու համար. համենայնդեպս, լուծմունքի այլ օրինակներում, այդ թվում հնագույն՝ ՄՄ № 437 գլաճորյան ձևագրում այս նշումը բացակայում է:

Ստիպված լինելով հրաժարվել Գ. Գրիգորյանի առաջարկած հեղինակություններից, մենք հարկադրված եղանք քննության ենթարկել «երկու ժողովածուների» մասին տեսությունը որպես այսպիսին: Այս խնդիրը լու-

²⁷ Մ. Ավգերյանն օգտագործել է ինչ-որ լուծմունքների հավաքածու, որը կրում է E տառանիշը (Փիլոնի Երբայեցոյ Մնացորդք..., էջ II): Այն անպայման պետք է պարունակեր AI և CI լուծմունքները, սակայն որ ձևագրում է գտնվում այս հավաքածուն, մեզ չհաջողվեց իմանալ:

²⁸ Մենք հակված ենք մտածելու, որ Վենետիկի №1334 ձևագրի հին մասում հիշատակվող Հովհաննեսն ու Վարդանը հենց Հովհաննես Մործորեցին և նրա մտերիմ աշակերտ ու գործակից Վարդան Կիլիկեցին են:

²⁹ Տե՛ս ՄՄ № 2100 / 1318 թ., Մործորի վանք, գրիչ՝ Մխիթար, ստացող՝ Հովհաննես Երզնկացի, ՄՄ № 2102 / 1342 թ., գրիչ՝ Թորոս, ստացող՝ Հովհաննես վարդապետ:

³⁰ ՄՄ № 1053, թղ. 273ա, ՄՄ № 2059, թղ. 33ա, հմտ. Գ. Գրիգորյան. նշվ. աշխ. էջ 104:

³¹ ՄՄ № 1053, թղ. 250ա:

³² Նույն տեղում:

ծելու համար պահանջվում էր նկարագրել «փիլոնական» լուծմունքների յուրաքանչյուր միավոր և ապա միայն դիտել, թե ինչպիսի համալիրներ են կազմում դրանք ձեռագիր մատյաններում:

Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի հայերեն թարգմանություններին վերաբերող լուծմունքների նկարագրությունը կատարվել է հետևյալ սկզբունքներով.

- Փիլոնյան երկերի հայերեն թարգմանությունների ամեն մի միավորին շնորհվում է լատինական տառանիշ: Փիլոնի երկերին տառանիշերը տրվում են այն հերթականությամբ, որով դասավորված են դրանց վերաբերող լուծմունքները ՄՄ № 2595 մատյանում:

- Թվային ցուցիչով տառանիշից հետո նշանակվում է համապատասխան երկին վերաբերող լուծմունքը: Ուստի, միևնույն երկին վերաբերող տարբեր լուծմունքները ստանում են միևնույն տառանիշը, բայց տարբեր թվային ցուցիչներ: Ցուցիչի նույնությունը տարբեր տառանիշերով նշված լուծմունքների դեպքում սովորաբար չի նշանակում այդ լուծմունքների որևէ կերպ ազգակից լինելը:

- Լուծմունքի ծածկանիշից (տառանիշ գումարած թվային ցուցիչ) հետո տրվում է լուծմունքի անվանումն ըստ ձեռագրերի տվյալների: Եթե անվանումը բացակայում է, դրվում է բազմակետ՝ թեք քառակուսի փակագծերում:

- Լուծմունքի սկիզբն ու վերջը բերվում են առանց նախադրությունը հաշվի առնելու: Նախադրության առկայությունը նշվում է ամփոփիչ աղյուսակում «&» նշանով, իսկ բնագիրը բերվում է հավելվածում, աղյուսակից առաջ:

- Սկիզբն ու վերջը բերվում են ըստ լուծմունքի ամբողջական բնագրի: Այս կամ այն ձեռագրում լուծմունքի թերի լինելու փաստը ծանոթագրվում է *def(ectivum)* նիշով համապատասխան ձեռագրաթղթերը նշելուց հետո:

- «Բ[ա]ն» և «[ու]ծ[ումն]» նիշերը դրվում են ըստ բնագրի իրական տրոհման, անկախ դրանց առկայությունից ձեռագրային տարբերակներում:

- Ամփոփիչ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե ինչ լուծմունքներ և ինչպիսի հերթականությամբ են գտնվում երևանյան ձեռագրերում:

- Արտասահմանյան ձեռագրապահոցներում գտնվող մատյանների տվյալները մեզ հետաքրքրող նկարագրությունների համառոտության և անորոշության պատճառով սույն մատենագրության մեջ հաշվի չեն առնվում:

- Ձեռագրային ուղղագրությունը հնարավորին չափ պահպանվում է, աղավաղված տեղերը նշվում են շղագրով:

Լուծմունք գրոց Փիլոնի

Prov

*A1(+ B1)³³

Յաղագս նախախնամութեան Փիլոնի առ Աղեքսանդրոս

Սկիզբ. բն. Յորժամ յաղագս նախախնամութեան. լծ. դու առաջի արկէր եւ ես քննեցի իմաստութեամբ...

Վերջ. բն. եւ առանց զիր եւ ածելոյ. լծ. որ դու զիս չքարչես Հետ քո առանց կամաց եւ կամ ես զքեզ, այլ ըղորդ խօսինք :

ՄՄ № 59, թղ. 11ա-21ա: ՄՄ №2595, թղ. 242ա-248բ: ՄՄ № 437, թղ. 110բ -111բ:

*A2

Լուծմունք նախախնամութեան Փիլոնի

Սկիզբ. բն. Յորժամ յաղագս նախախնամութեան բանդ. լծ. այս է, զի բազումք ի Հեթանոսաց իմաստնոց...

Վերջ. բն. այլ վաղվաղակի այսրէն գամ. լծ. վաղիւ առ քեզ գամ. զի ասացես գյաւրտեանական իմաստն. եւ եկն վաղիւն ասաց, բայց չէ այն ի միջի. աւա՛ղ, որ չէ ի միջի :

ՄՄ № 2059, թղ. 2ա-49բ: ՄՄ № 1053, թղ. 246ա - 286բ: ՄՄ № 2379, թղ. 1ա - 60բ /Բան վերլուծական յաղագս նախախնամութեան. այս չորս Փիլոնն է /: ՄՄ № 437, թղ. 153բ - 174բ: ՄՄ № 1480, թղ. 474ա - 496ա:

*A3

Փիլոնի յաղագս նախախնամութեան առ Աղեքսանդրոս

Սկիզբ. բն. Այգ Հեռալի իմաստութիւն. լծ. Այս է. Հակառակող եւ խեղիւ լի իմաստակք...

Վերջ. բն. զիր եւ ածելոյ. լծ. թէ այսպիսի կամաւք զի մի յաղթասէրք լիցուք:

ՄՄ № 1672, թղ. 128ա-136ա:

*A4 (Հատակտոր)

Ի նախախնամութեան գրոցն

Սկիզբ. բն. Քանզի բազում եւ որ ի վեր ի վերոյ յածի: լծ. որ անկատարք են անսկիզբ եւ անվախճան ասացին զաշխարհս ...

Վերջ. բն. կիսագունդք յարմարին. լծ. օգ եւ Հուր խառնին, եւ այս է որ լոյս արձակէ:

ՄՄ № 1480, թղ. 574ա:

Anim

*B1(+A1)

[.....]

Սկիզբ. բն. Լուսիմաքոս. Քանզի ո՛վ - պատուական Փիլոն, երից լծ. վասն Գ՛ պատճառի Աղեքսանդրու բանքն զիս առ ինքեմէ ի ձգել...

Վերջ. բն. չէ պարտ ամբարշտելով տժգոհ լինել դընութեմէս. զբանականութիւն ... պարսաւանս արկանել ի վերայ անրոգալեացն (՞), այս չէ պատեհ:

ՄՄ № 59, թղ. 21ա-25ա:

Վերջ. բն. որ լսողքն կու լսեն միապէս, զփողոյն եւ զանասնոցն չէն ի լսելիս միապէս:

ՄՄ № 2595, թղ. 248բ-251ա: ՄՄ № 437, թղ. 114ա - 115բ(def):

*B2

Փիլոն առ Լուսիմաքոս Յաղագս բան ունելոյ եւ անասուն կենդանեացն

Սկիզբ. բն. Յիշեա զերեկեան բանսն. լծ. ոչ թէ վասն նախախնամութեան բանին. զի զայն յայլում ժամանակի խօսեցաւ...

Վերջ. բն. շնորհելով նոցա զբան(ս), որ ոչ ունին անասունքն . զբան ի Հոգի եւ անտես է ի նոցա բնութիւն բանի:

ՄՄ № 1480, թղ. 496ա - 505բ: ՄՄ № 437, թղ. 175տ-183բ: ՄՄ № 1053, թղ. 286բ - 301ա: ՄՄ № 2059, թղ. 49բ - 67բ: ՄՄ № 2379, թղ. 60բ - 97բ:

*B3

[.....]

Սկիզբ. բն. զեղագս եւ զկաղաղս խնդրել. լծ. աւրինակ տա թէ սովոր են որսորդքն....

³³ A1 և B1 տուծմունքները, թեև վերաբերում են փիլոնյան երկու տարբեր աշխատություններին, իրականում կազմում են մեկ միասնական մեկնություն:

Վերջ. բն. Առ. բախող արարագ աւրինակ տա զգործիս գուսանաց սակաւ տարացոյց:

ՄՄ № 1672, թղ. 136ա – 139ա:

ՉԳ I - III

*C1

[.....]

Ակիզբ. բն. Զյորժամ եղեն ոչ յայտենեաց. լծ. եւ այս ի յամօթ այնոցիկ, որ ի Ղ՛ տարին ասեն լինել զաշխարհս եւ այլք ի Ռ՛...

Վերջ. բն. այլեւ զերեք ամենայնի մատուցէին պատարագ ի սեղանն:

ՄՄ № 59, թղ. 33բ–42ա [Փիլոնի վասն Ծննդեան դրոցն լուծմունք]: ՄՄ № 2595, թղ. 251բ–257բ:

*C2

Լուծմունք Ծննդոց գրոց

Ակիզբ. բն. Զանմարմին տեսական. լծ. յաղագս սոցա, այս է՝ յաղագս ասացելոցս, թէ արար յառաջ քան զլինելն, զանմարմին տեսական առակէ...

Վերջ. բն. նշանակ ձեւացոյց. զի այնպէս թլփատեսցին եւ մնացեն անթլփատ:

ՄՄ № 437, թղ. 202բ – 227բ: ՄՄ № 1480, թղ. 523ա – 545ա: ՄՄ № 2059, թղ. 172ա – 216բ: ՄՄ № 1053, թղ. 391ա – 395ա (def):

ՉԵ I – II

*D

Լուծմունք Փիլոնի Յաղագս Ելից գրոցն

Ակիզբ. բն. իսկ առաջին եւ սկիզբն ըստ բաղանունութեան է ասացեալ. լծ. առաջինն եւ սկիզբն մի անուանէ ասացեալ...

Վերջ. բն. իբր ոչ ի նոսա տպաւորելով. լծ. եւ ինքն ոչ պակասի եւ կամ յուժեքէ աիպ առնու, այլ արտաքոյ ամենեցուն մնայ:

ՄՄ № 2595, թղ. 258ա–261ա: ՄՄ № 1053, թղ. 344ա – 349բ: ՄՄ № 2059, թղ. 117բ – 123ա: ՄՄ № 1480, թղ. 567բ – 570ա:

Spec Ia

*E

Յաղագս քաւանայից Ա

Ակիզբ. բն. պատիւ քաջութեան. լծ. քաջ եւ արիութեան եւ առաքինութեան ազգին ետ վարձ Աստուած զքաւանայութիւն...

Վերջ. բն. Հայրն երկնաւոր աղաւթիւք քաւանային բժշկէ զմեղուցեալն:

Պատճառ գինոյ³⁴

Չէ պարտ արբենալ յաղագս չորս ինչ պատճառի՝ դանդաղութեան, եւ մոռացման, եւ քնոյ, եւ անզգայութեան. քանզի անպակ զմարմնոյ զօրութիւն թուլացուցանէ, եւ դժուարաշարժագոյնս զմասունսն առնէ, եւ դանդաղագոյնս գործէ, եւ բռնի ի քուն Հարկէ մտանել, եւ զոգւոցն պնդութիւն թուլացուցանէ, մոռացման միանգամայն եւ անզգայութեան պատճառ լինի, իսկ որ զգաստք են մասունք մարմնոյ, թէ թուացեալք դիւրախաղաց լինին, եւ զգայութիւնք մաքրադոյնք եւ լուսաւորագոյնք, եւ միտն արագատեսիլք, մինչեւ յառաջագոյն ասել զիրս կարել, եւ զորս յառաջ ետես յիշել:

Յաղագս քաւանայից Բ

Ակիզբ. բն. Հուրքն. փեսայն է...

³⁴ Այս Հատվածը Փիլոնի «Յաղագս քաւանայիցն» տեղիի (Փիլոնի Երբայեցւոյ Ճառք..., էջ 183 = Spec I, 98-99) վերլուծազրական խմբագրութիւնն է: Հետաքրքիր է, ի դեպ, որ նույն սյուժեն գտնվում է Հովհաննես Երզնկացի Պլուզին վերագրվող կանոններում: Սակայն, որքան էլ դա տարօրինակ թվա, ըստ Գ. Գրիգորյանի դասակարգման տեղին պարունակող լուծմունքը պատկանում է ոչ թե «երկրորդ», «պլուզյան», այլ «առաջին», այսինքն «սարկավագյան» ժողովածուին: Բացի այդ, թեմայի նույնութիւնը լավագոյնս թույլ է տալիս դիտելու վերլուծազրոյի եւ Հովհաննես Պլուզի ոճերի և մտքի ընթացքների տարբերութիւնը.

«...Մի սիրել գինին եւ զարեցութիւն, զի գինին չորս մեծ իրք կորուսանէ մարդոյ. լզքունյ ածէ եւ վնաս բերէ գհոգին, զխեղքն, զըռզակն եւ զհարկիքն: Զոր օրինակ նաւ յորժամ ծանր լինի, ի ծով ընկղմի, եւ զոր ինչ ի ներքս կայ, կորուսանէ, նոյնպէս մարդ, որ ծանրանայ արեցութեամբ, կորուսանէ զամենայն բարի» (է. Բ ա դ - դ ա ս ա ը յ ա ն. Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը. բնագրեր. Երևան, 1977, էջ 238):

Վերջ. բն. որ չսպանան էին զնայ վրէժա-
ուռքն:

ՄՄ № 1053, թղ. 349ա – 350բ: ՄՄ №
1480, թղ. 570ա–բ: ՄՄ № 2059, թղ. 123ա
– 124բ: ՄՄ № 2595, թղ. 261ա – 262ա:

Spec Ib

*F1

Յաղագս բազմին

Սկիզբ. բն. Վայելչապէս կարծեմ. լծ.
վայելուչ եւ արժանապէս է այս որ Հանա-
պագորդ ի վերա բազմին Հուր այրէր...

Վերջ. բն. որ զմիտս եւ զգայութիւնս
աստուածացուցանեն ինքնասիրութեամբ
իւրեանց:

ՄՄ № 1053, թղ. 350բ – 351բ: ՄՄ №
1480, թղ. 570բ – 571ա: ՄՄ № 2059, թղ.
124բ–126ա: ՄՄ № 2595, թղ. 262ա –
263ա:

*F2

Այս բանք յաղագս բազմին իրաց

Սկիզբ. բն. ի տասն բանսն ասէ. լծ. իսկ
մոլարն ոմն ոչ փոքր...

Վերջ. բն. մի կողմն դազանի եւ միւսն
աւճի, եւ մեջն Հուր ցոլանայր, եւ այս եւս
առասպել:

ՄՄ № 1672, թղ. 139ա – 140բ:

Decal

*G

Յաղագս տասն բանից

Սկիզբ. բն. բարիատեացն. լծ. բանսար-
կուն է, որ նախանձեցաւ ընդ Հոգւոյ իմոյ
բարին...

Վերջ. բն. որպէս զորավարք եւ իշխանք
ի դասուք, որ գաւրէնսն լքանէն:

ՄՄ № 1053, թղ. 351բ – 354բ: ՄՄ №
1480, թղ. 371ա – 372բ: ՄՄ № 2059, թղ.
126ա – 129բ: ՄՄ № 2595, թղ. 263ա –
265ա:

Spec III

*H

Ո՛չ շնայցես

Սկիզբ. բն. Ոչ միայն վաղվաղիցէ գի-
տաց ...

Վերջ. բն. թէ չարագործք առանց կրեւոյ
պատուհասի մնան. բազում նախանձին ընդ
գործս նոցա:

ՄՄ № 1053, թղ. 354բ – 355ա: ՄՄ №
1480, թղ. 572բ – 573ա: ՄՄ № 2059, թղ.
129բ – 130ա: ՄՄ № 2595, թղ. 265ա – բ
(def):

Samp

*I

Ի Սամսոն առանց պատրաստութեան

Սկիզբ. բն. եւ դագ բանիւք. լծ. ողոք
բանիւք...

Վերջ. բն. պատերազմ որոյ էր յարու-
ցեալ ի վերա նորա:

ՄՄ № 1053, թղ. 355ա – 356բ: ՄՄ №
1480, թղ. 573ա – բ(def): ՄՄ № 2059, թղ.
130ա – 132ա: ՄՄ № 2595, թղ. 265բ –
266բ:

Jona

*J

Յաղագս Յովնանու

Սկիզբ. բն. այնցիկ, որք զմարգարէսն
ընթեռնուն. լծ. մարդիկ որ կարդան զմար-
դասէրսն, ընդ այն զարմանան...

Վերջ. բն. եւ ոչ բուն ձեռագործ կոոց
իւրեանց երկիր պազանեն այժմ:

Ճառ. բն. մատամբք ձեռաց մատնեցայ.
լծ. թէ զայն ասէ որ մատամբք վիճակ ար-
կին:

ՄՄ № 2595, թղ. 266բ – 267բ: ՄՄ №
59, թղ. 9բ – 11ա: ՄՄ № 1053, թղ. 356բ –
357ա (def): ՄՄ № 1480, թղ. 573բ – 574ա
(def): ՄՄ № 2059, թղ. 132ա – բ (def):

Deo

*K

Աստուած մեր Հուր ծախիչ, ի տեսիլ ե-
րից մանկանց

Սկիզբ. բն. քանզի էին երեւումն իմա-
նալի արեգականն ծագեաց. լծ. էին Աստու-
ծոյ երեւումն ոչ որպէս զգալի լոյսս, այլ ի-
մանալի...

Վերջ. բն. զփառս իւր ոչ կամի այլու՞մ
տալ եւ զանունն իւր դրօշելոց:

ՄՄ № 1053, թղ. 357ա – բ: ՄՄ №
1480, թղ. 574ա – բ: ՄՄ 2059, թղ. 132բ –
133ա: ՄՄ № 2595, թղ. 267բ – 268ա (def)

QG IV

*L 1

[Լուծմունք Փիլոնի գրոցն ինեկութեան բան չորս]

Ակիգր. բն. եւ երեւեցաւ Աստուած Աբրահամու. լծ. ըստ ճառին յայտնի է, բայց մին ալաբանութիւն կայ ի սմա, քաղգեական լեզուաւն...

Վերջ. բն. եւ չէ ինչ որ հակառակ տուեալ անկենցաղ կեանս. լծ. էր զոր ունէր ի յինքն չարիս Եսաւ. եւ զոր անհարկաւոր չար կեանս ստացաւ իւր կամօք, զոր կամի յիշել զկինն:

ՄՄ № 59, թղ. 25ա – 33ա: ՄՄ № 2595, թղ. 268ա – 274ա:

*L 2

[.....]

Ակիգր. բն. Բայց ծառս միայն ալարանետլ է. լծ. զծառս զկաղնին միայն ալարանետլի է...

Վերջ. բն. ոչ ի պարզագոյնն եւ յանլոյս. լծ. զի անլոյսն խաւար է ... եւ անորդի լինի, այսինքն առաքինութեան կարգաց, զոր աստի ասէ:

ՄՄ № 437, թղ. 227բ – 253բ: ՄՄ № 1053, թղ. 301ա – 344բ (def): ՄՄ № 1480, թղ. 545ա – 567բ (def): ՄՄ № 2059, թղ. 67բ – 117ա (def):

Leg

*M 1

Լուծմունք Փիլոնի ալաբանութեան

Ակիգր. բն. եւ կատարեցաւ երկինք եւ երկիր. լծ. Երկինք զմիտքն ասէ, եւ երկիր զգալութիւնն...

Վերջ. բն. վասն մարմնական ախտից որ են կուռք, եւ յիմար մտաց, որ ի մտաց, որ ի վեր ելանէ, որպէս զփառաւոն մինչեւ ի վերջին զկորուստն նոցա պատմէ:

ՄՄ № 2595, թղ. 274ա – 276ա:

*M 2

Լուծմունք ալաբանութեան գրոց

Ակիգր. բն. Զաւրս զայն ի վեր անգ գիր ասաց. լծ. զոր աստանոր ասէ ի վեր գիր ասաց, այս գիր ինեկութեան...

Վերջ. բն. եւ ի վերա այնր յաղթութեան պսակիլ:

ՄՄ № 1053, թղ. 347ա – 391ա: ՄՄ № 1480, թղ. 513բ – 523ա: ՄՄ № 2059, թղ. 152բ – 172ա: ՄՄ № 437, թղ. 193ա – 202բ:

*M 3

Լուծմունք ալաբանութեան Փիլոնին

Ակիգր. բն. Մտաց եւ զգալութեան. լծ. Տեսակի մտացն զերկին նշանակ ասէ. եւ տեսակի զգալութեան զերկիր ...

Վերջ. բն. զոր ոչ կարացին այսմ նմանել մարդկան բազմաժողով տօնք եւ խնդութիւնք (աւրհնեալ Հոգին Սուրբ Աստուած):

ՄՄ № 2379, թղ. 98ա – 113ա:

Abt

*N 1

Լուծմունք Փիլոնի նահապետացն

Ակիգր. բն. Այլ վասն երկնի ի սոցա են ինչ որ աշխարհիս են մաս. լծ. սոցա որ ասացաք, են որ մասունք աշխարհիս են երկրի եւ ջրոյ...

Վերջ. բն. անջերանելի. լծ. անհիւանդանալի:

ՄՄ № 2595, թղ. 276բ – 278ա:

*N 2

Լուծմունք նահապետաց գրոց

Ակիգր. բն. Տերունեան օրինացն. լծ. Աստուածային օրինացն զհինգ գիրս Մովսեսի աւրէնք կոչէ աստուածային...

Վերջ. բն. եւ ջերանելի. լծ. ջերմ յարձակմամբ:

ՄՄ № 437, թղ. 183բ – 189բ: ՄՄ № 1053, թղ. 357բ – 368ա: ՄՄ № 1480, թղ. 504բ – 510ա: ՄՄ № 2059, թղ. 33ա – 145ա:

*N 3

[.....]

Ակիգր. բն. ի տերունեան գիրս. լծ. Աստուած զնոցա առաքինութիւն Հոչակեաց ի գիրս Աստուած...

Վերջ. բն.որ վարդապետական առաքինութիւն ունի առանց բանականին եւ վարժականին. ոչ կարէ կեալ. եւ այլքն

նոյնպէս. որ զմին ունին եւ երկուցն հա-
ղորդէ:

ՄՄ № 2379, թղ. 163ա – 225բ:

Contempl

*O 1

Լուծմունք Փիլոնի Հիւսեանցն
Ակիղբ. բն. երկնի տեսութիւն խնդու-
թեամբ ընկալան. լծ. գտեսական առաքի-
նութիւն:

Վերջ. բն. զբնութիւնս եւ զայնոսիկ որ
ի սմանէ եւ Հոգեւոր. լծ. զոր բնութեամբ
գիտէին ի տեսական առաքինութենէ. եւ
զոր ի Մովսիսի օրինացն ուսան. եւ զոր ի
Հնագոյն ընկալան:

ՄՄ № 2595, թղ. 278բ–280ա:

*O 2

Յաղագս Հեսսեաց գրոց

Ակիղբ. բն. Հեսսեացն սակս. լծ. ոմանք
Հեզեացն ասեն. զի Հեզք էին, այլք կրաւ-
նականացն սակս...

Վերջ. բն. Պատիւ քաջալերութեան ա-
ռաջի եղեալ. լծ. զքաջալերութեան պատիւ
առաջի եդ նոցա, որ քաջալերեալ մնացին ի
սէրն, որ քան զամենայն բարեբաստութիւն
լաւագոյն է:

ՄՄ № 437, թղ. 189բ – 193ա: ՄՄ №
1053, թղ. 368ա – 374ա: ՄՄ № 1480, թղ.
510ա – 513բ: ՄՄ № 2059, թղ. 145ա –
152բ: ՄՄ № 2379, թղ. 143ա – 161ա /Բան
վերլուծական յաղագս Յեսսեացն/:

Հավելված. «Փիլոնական» լուծմունքների նախադրությունները

(1) Փիլոնի Յաղագս

Նախախնամութեան առ Աղեքսանդրոս բան
առաջին³⁵

ՄՄ ՄՄ № 1672, թղ. 128ա–բ:

(1) Անգեղջ է Աստուած ի ձիրս, եւ զոր
պարգեւէ, այլ ոչ նախանձի, որպէս առ
մարգս տեսանեմք, զի արար: (2) Քանզի
զոր եզ ի բնութեանս, զոր ստեղծ, եւ զամե-
նայն զոր ետ, բարի է, զի մասն մի խոհա-
կանութիւնն է, որով միշտ ի խնդիր լինիմք
բարւոյն: (3) Քանզի տեսանեմք եւ զառա-
ջիկա գիրս յայսմանէ յարմարեալ, եւ թէ
զիրազ է պատճառ, յայտնէ ամենեցուն ի-
մաստունն Փիլոն ազգաւ եւ ուսմամբ, եւ

վարուք³⁶: (4) Այլեւ Աղեքսանդրոս եղբաւ-
րորդի նորին, եւ ուսմամբ յունականաւ
վարժեալ, աշակերտ դոլով աւրինացն Մով-
սէսի³⁷, տեսեալ սորա զբազմազգի մի ասացո-
ւածն յունական առասպելին, որ է այսպէս.

(5) Ասացին ոմանք ինքեցիկ զոլ զարարածս,
եւ այլք թէ զհիւղէ գտեալ, յայնմանէ դոյա-
ցոյց, եւ կէսք՝ թէ գերկիրս էառ³⁸, եւ ի
սմանէ³⁹ երիցն տեսակ խոնաւ, որպէս ջուր,
եւ շոգոլի⁴⁰, որպէս աւգ, [եւ ջերմ, որպէս՝
բուսուցանէ երկիր. ոմանք զջուր]⁴¹, այլք՝
զաւգ, կէսք՝ զհուր, այլք զանագանք⁴²: (6)
[զի եւ]⁴³ կէսք, մոլորեալք ի բանս Մովսէսի
յայնս, զի ասէ. «եւ խաւար ի վերայ անդն-
դոց, եւ Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերա
ջուրց», վկայէ, ասեն, || եւ Մովսէս առնել
ըստ նոցա սկսաւ. ասէ, թէ ոչ սկսաւ Աս-
տուած, յայտ է, թէ եւ ոչ զգտեալն արար.
քանզի ոչ յառաջ իմանալ սկսաւ, այլ առ-
նել: (7a) Ասացին ոմանք, թէ գտեալ

³⁵ Այս նախադրության նույն Հատվածը
«պատճառների» Հավաքածուներում բեր-
վում է «Փիլոնի Յաղագս Նախախնամու-
թեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս՝ Գո-
շին ասացեալ պատճառ» խորագրով (տե՛ս
a = ՄՄ № 1879, թղ. 158ա-158բ, b = ՄՄ
№ 1897, թղ. 197բ-198ա, c = ՄՄ № 4150, թղ.
42բ-43ա, d = ՄՄ № 4765, թղ. 40ա-40բ, e
= Վիեննա 47, թղ. 217բ-218ա): Անկյունա-
վոր փակագծերում բերում ենք տարրնթեր-
ցումներ ըստ թվարկած ձեռագրերի, դա-
տարկ քառակուսի փակագծերը ցույց են
տալիս, որ տարրնթեանի է քառակուսի
փակագծերում գտնվող ամբողջ Հատվածը
(պարբերությունների Համարակալումը
մերն է): Սկսած || նշանից «պատճառի»
բնագիրը բոլորովին տարբերվում է լուծ-
մունքի նախադրությունից (տե՛ս abcde
տարբերակը):

³⁶ bc վարիւք
³⁷ e Մովսիսէ
³⁸ acde առ
³⁹ acde սմա է
⁴⁰ e զգոլոշի
⁴¹ abcde [] չէք
⁴² abcde զանագանք, եւ ջերմ, որպէս
բուսուցանէ երկիր. ոմանք զջուր
⁴³ bd [] եւ զի

զնիւթն խորհեալ եւ ապա յետոյ արար. սա
ասէ, թէ Աստուած ի յառնել սկսաւ, զի ոչ է
կարաւտ իմանալոյ այն, որ ոչ բնաւ ամենե-
ւին յաշխարհի: (8a) Ասէ, թէ այս աշխարհս
արարական է՝ ապա ո՛ւր է այն անսկիզբն
նիւթն, զոր դուք ասեք: (9a) Թէ ոչ յամենե-
ցունց խոստովանի՝ մասն աշխարհի դոյ ոքն
մարդ. աւրինակ մեզ մարդս, զի սա մասն
աշխարհի եւ արարածական: (10a) եւ
մասնն արարած է՝ յայտ է, թէ եւ բոլորն, եւ
ոչ յանբաւս տարեալ զյառաջ, քան զսկիզբն
ոմանք անբաւ եւ անսկիզբն ասացին: Իսկ
ես ոչ ասեմ:

/բն/ Այդ Հեռալի իմաստութիւն:

(abcde)

...վկայէ, ասեն, // Մովսէս⁴⁴, թէ յե-
րիցան յայսցանէ դոյացոյց Աստուած ի խա-
ւարէ, յանդնդոց, ի ջրոյ⁴⁵ զմիտս ասացե-
լոցն ոչ իմացեալ, (7) զի նախ⁴⁶ սկիզբն եդ
լինելոյ երկնի, եւ անդնդոց, եւ յայսմանէ
զմասնաւորսն դոյացոյց զայս ասելով, ինք-
նաբաւ եւ անվախճան, որպէս ինքնեդ, այ-
լեւ անխնամ Աստուծոյ⁴⁷ ամենեւին: (8)
Զայս ամենայն առաջի եդեալ՝ Աղեքսանդ-
րոս խնդրէր լուծումն ի Փիլոնէ, որպէս վա-
յելէր նոր⁴⁸ իմաստութեանն, ոչ թէ Հակա-
ռակութեամբ, այլ ուսումնասէր Հոդովն: (9)
Այս եւ որ սոցին նման է, պատճառ առաջի-
կայ դրոցս, որպէս ասէ. Յորժամ զնախախ-
նամութեանն⁴⁹ բան...

(II) Յաղագս նախախնամութեան Փիլոնի
առ Աղեքսանդրոս բան առաջին

ՄՄ № 59, թղ. 11ա: ՄՄ № 2595, թղ.
242ա: ՄՄ № 437, թղ. 110բ: ՄՄ № 1480,
թղ. 474ա:

Անգեղ չ է Աստուած, որ արար զմարդն
բանական, եւ ետ նմա մասն խոհականու-
թեան՝ որ է առաքինութիւն բանականին.
վասնզի խոհականութիւն ընտրէ զամե-
նայն, մինչեւ քննէ զտեսակս իմաստու-
թեան, բայց առաւել Հաւատոյն է այս

⁴⁴ de զՄովսէս

⁴⁵ e ջրոյն

⁴⁶ e նախ ի

⁴⁷ de չիք

⁴⁸ de նմա

⁴⁹ c զյաղագս նախախնամութեանն

մասն, զի Հաւատով ճանաչեմք, թէ աշ-
խարհս յԱստուծոյ սկսեալ է եւ ի նմանէ
նախախնամի, եւ ոչ ինքնեդ եւ անիմանա-
լի, որպէս Հեթանոսաց իմաստունքն ասա-
ցին, զոր եւ երանելի Փիլոն խորատելով ու-
սուցանէ զԱղեքսանդրոս եւ զԼուսիմաքոս՝
ի բաց կալ ի յայնպիսի սուտ կարծեաց, եւ
Հաւանել Աստուածային աւրինացն վարդա-
պետութիւն, որով վարժեալ էր Փիլոն, եւ
Հաւատով իմանալ, եթէ դոյ նախախնամու-
թիւն, եւ աշխարհս յԱստուծոյ սկսեալ:

(III) Փիլոնի վասն Մննգեան գրոցն
լուծմունք

ՄՄ № 59, 33բ: ՄՄ № 1480, 523ա: ՄՄ
№ 2595, 251ա-բ:

Փիլոն իմաստասէր աղգաւ Ղեւտացի
էր⁵⁰, եւ քաղաքաւ յԱղեքսանդրոյ. եւ վա-
րուք նման էր մարգարէիցն, այլեւ //չնորհ
ունէր⁵¹ մարգարէական, որ եւ միանդամայն
եւ երկիցս յիշէ յիւր գիրոսն զԲրիստոսի Աս-
տուածութիւն: Իսկ վասն քրիստոնեութեան
ասեն, թէ ի Պետրոսէ մկրտեցաւ, յորժամ եր-
թայր յԱղեքսանդրէ ի Հռոմ, եւ այլ ասեն,
թէ⁵² ինքն Փիլոն⁵³ առ Գայիոս երթայր⁵⁴
դեսպան՝ յայնժամ, ասեն⁵⁵, ետես զնշանն,
զոր առնէր Պետրոս, Հաւատաց եւ մկրտե-
ցաւ. եւ կէսք⁵⁶ ասեն, թէ ասաց. Ոչ է պարտ
//թողուլ մեզ զօրէնսն⁵⁷. որպէս առնէ Աստու-
ած Մովսէսի օրինադրի⁵⁸, թող առնէ եւ
ի՛նձ՝ Փիլոնի⁵⁹ օրինապահի⁶⁰: Ինքն խնդրէ
եւ ինքն լուծանէ⁶¹:

⁵⁰ 1480 չիք

⁵¹ 1480, 2595 //ունէր շնորհ

⁵² 1480, 2595 թէ երբ

⁵³ 1480, 2595 գնաց

⁵⁴ 1480, 2595 չիք

⁵⁵ 1480, 2595 չիք

⁵⁶ 1480 այլ : 2595 ու այլ

⁵⁷ 2595 // մեզ այժմ զօրէնս թողուլ

⁵⁸ 1480, 2595 օրէնսդրի

⁵⁹ 2595 չիք

⁶⁰ 1480, 2595 օրինապահողի

⁶¹ 1480 լուծանէ: Առաջին շարադրու-
թիւն սորա նախախնամութիւն, բ' Մնն-
դոցս, դ' Նահապետացն, դ' Այլաբանու-
թիւն, ե' Երեւեցանն, գ' Ելիցն, յորում ժ'
բանն, Սամսոնի, Յունանու առածք, է'
Միայնակեցացն. թէ եւ թուի ոմանց Մնն-
դոցն եւ Ելից առաջին եւ երկրորդ դոյ, այլ
ոչ է':

բանութիւն չկարէ ընդունել, եւ վարդապետքն //նոցա չեն⁹³ գիտնական: Վասն որոյ Հարկ եղեւ Փիլոնի ցուցանել, թէ ստուգապես ճշմարիտ⁹⁴ է Աստուծոյ օրէնքն, եւ կենդանական Հոգի է ի նմանէ ընկալեալ: Վասն այս պատճառի ի կիր առնու զպատմութիւն արարածոցս, եւ զայն որ «ասաց եւ եղեւ, Հրամայեաց եւ կատարեցաւ» օրէնք ասէ, եւ գնէ զայն որպէս մարմին, եւ այլաբանութիւն որպէս Հոգի, եւ թարգմանի այլաբանութիւն «առակ օրինակի», որպէս ասէ առաքեալն, //եւ կամ «այլասացիկ բան»⁹⁵, եւ կամ «մտաւոր իմացք» եւ «նոր տեսութիւն»:

(IX) Նախադրութիւն Փիլոնի Նահապետացն

ՄՄ № 1480, 50Գբ: ՄՄ № 2595 276բ:

Գովէ զառաջին արգարսն, որք վարեցան ընական օրինակօքն զոր ունէին ինքեանս, եւ ոչ ի Հարկէ, կամ ուսեալ այլոց, այլ ի իշխանութեան⁹⁶ կամաց: Եւ գարձեալ, զի Հեթանոսք գովէին զարանց⁹⁷ նախնիսն, եւ արձանացուցանէին⁹⁸ զմեծութիւն եւ զփառս նոցա, զոր ունէին, իսկ աստուածապաշտն ծաղր առնէին, թէ նոցա Հարքն առանց օրինաց կեանս վարեցան, չէ այն ընդունելի, զի չէին ուսեալ եւ տեսեալ յայլոց: Վասն որոյ գովէ Փիլոն զնոսա, եւ ցուցանէ զնոսա ընական օրէնսն⁹⁹ եւ զառաքինութիւնսն Հոգեւոր¹⁰⁰ գրաւորականին ամենեւին ոչ Հակառակ: //Այլեւ անձինք առաքիւնաց միշտ ցանկացող բարոյն, եւ զուարճանան յիշատակաւ բարի արանց: Բայց այս եղեւ պատճառ, զի Հրէայքն, որ ի ժամանակացն յայնց ցրուեալ եւ ի տառապանս անկեալ էին, ասէին, թէ Աստուած զամենայն բարութիւնսն ըստ կամաց Հարցն պատրաստեաց՝ վասն այն Քրիստոսն Հնազանդ եղել[ւ]¹⁰¹ նմա, իսկ մեք, զի օրէնքն ծանր եւ անհնարինք էին, ոչ կարացաք առ-

նել, մատնեցաք ի վիշտս: Իսկ իմաստունս առնու զբան պատգամացն Մովսէսի, եւ յայտ առնէ, թէ որքան կրեցին վիշտս, եւ ոչ անկան կամացն Աստուծոյ, եւ թէ ոչ այլ ինչ է օրէնք, բայց յիշատակիչ օրինաց բնութեան, զի եւ նոքա բնութեամբ զօրինացն գործեցին¹⁰²:

(X) Յաղաքս Հիւսեանցն նախադրութիւն

ՄՄ № 1480, 510ա-բ: ՄՄ № 2595, 278բ:

Հեսսեայքն թարգմանին Հոգեւոր բժիշկք, կամ միակեացք, որ զտեսականն եւ զգործնականն Հիւսին ընդ միմեանս¹⁰³: Սոքա էին Հաւատացեալ քրիստոնեայք յերուսաղեմէ¹⁰⁴, եւ բաժանեցան յանհաւատից ազգականաց իւրեանց Հրեշտակի ազդմամբ, եւ Հոգան մտին յերկիրն եգիպտացոց, զի լուան եթէ գալոց են Հռովմայ թագաւորքն, Տիտոս եւ Վեսպիանոս (sic!), վրէժ առնուլ յերուսաղեմացոցն վասն խաչելոյն Աստուծոյ: Սոքայ են այնք, զոր Եգիպտիէլ ետես եւ //լուաւ, որ¹⁰⁵ ասաց ընդ այն, որ զգեցեալ էր զպճղնաւորն, թէ անց ի մէջ քաղաքիդ, եւ դիր նշան ի ճակատ¹⁰⁶ արանց¹⁰⁷, որ Հեծեն եւ յոգոց Հանեն: //Իսկ ոմանք կարծեօք վարեալ առ այս ասէն՝ Անյայտ է, թէ քրիստոնէից պատմէ, այլ մանաւանդ զօրէնապահ Հրէից¹⁰⁸:

(XI) [...]

ՄՄ № 1672, 136ա:

Աղեքսանդրոս եղբարորդի Փիլոնի, Լիւսիմաքոս՝ քուերորդի Աղեքսանդրի, այլեւ փեսա նորին: Եւ արարեալ էր Աղեքսանդրի ճառս վասն այսպիսի պատճառանաց. թէ եւ անասունք մասն ունին բանի, բայց ոչ ի նախախնամութենէ, այլ անձամբ վարին: Չայս դրեալ եւ առաջի նստեալ իւր վարդապետին, ինքն Հրամայէր ծառային իւրում կալ եւ ընթեռնուլ ի լսելիս վարդապետին իւրոյ: Չայս լուեալ Լիւսիմաքոս եւ

⁹³ 1480 // չեն նոցա

⁹⁴ 1480 ճիշտ

⁹⁵ 1480 // չէք

⁹⁶ 1480 յիշխանութենէ

⁹⁷ 1480 զի արանց

⁹⁸ 1480 արձանացուց

⁹⁹ 1480 օրէնքն

¹⁰⁰ 1480 Հաւասար

¹⁰¹ 1480 եղեն

¹⁰² 2595 // չէք

¹⁰³ 2595 իրեարս

¹⁰⁴ 2595 ի յեղծ

¹⁰⁵ 2595 լուսաւոր

¹⁰⁶ 2595 ճակատոյն

¹⁰⁷ 1480 չէք

¹⁰⁸ 1480 // չէք

յոյժ զարմացեալ, կամէր ստուգել ի Փիլոնէ զգիարդն, ա՛յս է, զոր ասես ընդ ունել եւ անասուն կենդանիք: Ծառայ իւրումն յետոյ կողման անկեալ, դիրս կարկառեալ առեալ ընթեռնոյր զԱղեքսանգրոս, ասէ, որպէս ցուցաւ իւր ծառային Հրամայեաց ընթեռնուլ:

(XII) Այս բանք յազգս բազնին իրաց ՄՄ № 1672, 139ա:

Գրեալ է յաւրէնսն ոչ թողուլ յեկեղեցիս իւրեանց զմալեալ եւ զհատեալ եւ զպոռնկորդի եւ զայլսն: Արդ այլաբանէ Փիլոն մալեալ կոչէ, որք ասացին յաննիւթ նիւթոյ առնել Աստուծոյ զարարածս, եւ հատեալ անուանէ, որք ինքնեղ ասացին որպէս Եպիկուրոսն, եւ պոռնիկս ասէ, որք ըստ ըմբոստեանս թուրքիւնս, եւ յերկուս այլս, որք զմարդ յերկուս բաժանեն ի բանական եւ յանբան. ոմանք ասացին, թէ միտքս է պատճառ կենաց եւ ոչ նախախնամութիւն Աստուծոյ, եւ կէ՛սք զսգայութիւնս ասացին. զսոսա ինքնասէրս կոչէ, եւ այս նշանակ[ը] անաստուածութեան են:

(XIII) [...]

ՄՄ № 1672, 139 բ – 140ա:

Վկայէ Փիլոն, թէ Աստուած զճասն բանն ինքեամբ Հրամայեաց. ոչ սպառնայ, եւ ոչ ասաց սաստիւ, այլ միայն հեղութեամբ զմարդկայինս Հրաժարեցոյց, զի մի ասիցեն մարդիկ, թէ երկեաք՝ վասն այն զպատուիրանս նորա արարաք: Կամի Աստուած կամաւք առնել զբարին, այլ զպատուհասն ի ձեռն Մովսէսի յաւել, զի ինքն զբարին արասցէ, եւ զի ի վերայ ամուսնութեան աղաւթսն այլ աւրինակ չըջել, զբահանային աղաւթսն ասէ ի ժամ պսակելոյն, որովք որ յար առանց բաղայից են սովորեն վարիլ: Որպէս մեզ սովորութիւն է ասել, թէ զգլուխն բանամ եւ զբացաւ գլխով չամաչեմ ասել:

(XIV) Առանց պատրաստութեան ի Սամփսոն

ՄՄ № 1672, 140բ:

Միշտ սիրող է Աստուած քննող լինել ճշմարիտ իմաստից, սակս որոյ իմաստնացոյց զՍողովմոն: Եւ որք քատակին նմա, ի

նոյն զաւրացոյց, եւ Սամփսոն, քանզի մի էր ի դատաւորացն, որպէս կարգ բանից պատմութեանն ցուցանէ: Իսկ առանց պատրաստելոյ, զի յաւուր շաբաթու սովոր էին տունն Իսրայէլի [ի] ժողով լինել, էր ընդ նոսա եւ իմաստունն Փիլոն: Հարկեցին վասն վարուց Սամփ[սո]նի եւ նա ոչ խորհելով, որպէս սովորութիւն է վեհից, այլ անպատրաստ ըստ պատահմանն սկսաւ ասել նոցա, նախ զպարկեշտութիւն սափրեալ, յետոյ եւ զվարս. ասէ, թէ յողջախոհութենէ եհան, եւ զզաւրութեան նշան զգեսսն եհատ, ի մարդասիրութենէ շրջեցէ, զայն ասէ, թէ զհանդերձեալ դատաստանն աստէն հատոյց նմա. եւ դարձեալ սիրեաց պահել զերանելոյն Հրաման՝ զԱստուած ասէ ...

(XV) Ժ՛ բանն, եւ ոչ շնայցեսն, եւ ի Յունան

ՄՄ № 1672, 151ա:

Հրապարակաւ ասացուած է, որ յառաջ է քան զամենայն. ասէ թէ նախ քան զմարդարէսն դովել, արժան է զհոգին Աստուծոյ, զի նա շարժէր զմարդարէսն, փոխանակ հատելոց ի նոցանէ զբանն. ասէ, թէ ի մարդկային բնութիւնս բանականութիւն ունէին եւ այլ ինչ ոչ, եւ զայս դարձեալ ապականեցին:

(XVI) Աստուած մեր հուր ծախիչ, ի տեսիլ երից մանկանց

ՄՄ № 1053, 357ա: ՄՄ № 1480, 574 ա: ՄՄ № 2059, 132բ: ՄՄ № 2595, 267բ:

Քանզի այն որ համեմատեալ է ընդ Աստուծոյն իմանալոյն, Աստուծոյ իմանալի զաւրութիւնքն իմանալի մտաց եւ մեծագոյ աչաց երեւի. եւ նա լինի արժանաւոր Աստուծոյ երեւմանն, որ մաքրեալ լինի զհոգւոյն ակն:

(XVII) Յազգս զԱստուած ի բարեգործութեան հուր ծախող

ՄՄ № 1672, 152բ:

Այս ճառ ոչ է ըստ կարգի ասացելոցս, այլ առանձնաբար հարցեալ ուրուք, թէ զինչ է զոր ասէ Մովսէս, թէ Տէր Աստուած քո հուր ծախող. ոչ եթէ ծախէ ապականաբար, այլ արուեստապէս ի գործ աշխարհիս: Եւ այս քեզ նշանակ, որ երեւեցաւ Աբրա-

Համու նմանութեամբ երից մանկանցն, որ ասէ, թէ ահա արք երեք կային ի վերոյ նորա՝ այս է, զոր մանկունս ասէ, թէ յաղափս ուժգնութեան. եւ յայս միտս յիշատակէ, թէ առն ձեւով երեւեցան, զի գործող է Աստուած, եւ կրող՝ նիւթս:

(XVIII) [...]

ՄՄ № 2379, 97ա:

Անհամեմատ անիրաւութիւնն է այս, որ զայնոսիկ նախախնամութեամբ ի բնութենէ բանաւորութեան Հասին մարգիկ, պարսաւեն այնու, որ զբանն անասնոցն տան եւ Հաւասարեն զմարգ նոցա, եւ նազելի պարկեշտութիւն արկանել զանասնօքն նոցա զբանն, որ ոչ ունէին անասունքն զբանի Հոգք, եւ անտես է ի նոսա բնութիւն բանի: Աղեքսանդրոս ասացեալ էր զայս, թէ բան ունին անասունքն եւ Լուսիմաքոս լսեալ էր, եւ խնդրեց ի Փիլոնէ գարձեալ ասել, եւ Փիլոն ասաց զԱղեքսանդրու զսուտ բանքն, եւ դարձեալ ճշմարտապէս ելոյժ զամենայն, թէ չունին անբանքն բան եւ ցոյց: Աղեքսանդրոս աղբ[ո]րորդի էր Փիլոնի, եւ քեռի Լուսիմաքոսի, եւ Լուսիմաքոս ի քեռս Հաւրեղբայր էր Փիլոնի:

(XIX) [...]

ՄՄ № 2379, 161ա – 163ա:

Աստուածային ասէ, եւ զհինգ գիրսն Մովսեսի աւրէնք կոչէ, եւ այլոց կրեցելոց իրաց, որ վասն պատերազմի եւ խաղաղութեան ասէ ի Լինելութեան գիրս. լինելութիւն. ծնունդն՝ մի են. եւ բեր եւ անբերութիւն, որպէս պատմէ, թէ Իսահակ եգիտ զտարին ճաւոր եւ արբա՛. ան (°) պանտիտեցաւ յերկիր]ն քանանացոց եւ եւթն ամ-

սովն. եւ եւթն ամ լիութիւն յեգիպտոս եւ այլն: Պատմէ եւ զոմանց առաքինութիւն. զՍեթայն, զԵնոփսայ, զԵնոփբայն, զՆոյին, զԱբրաամուն եւ զայլոցն, եւ զչարեացն զԿայենի եւ զայլոցն: Եւ զսոցանէ զոր ինչ ծնունդքն պատմէ, էր ինչ, որ երկիր, օգ, եւ ջուր, եւ հուր. եւ տունկք են, եւ մասունք աշխարհի, եւ են որ երկիրք են եւ մասն աշխարհիս. զի եւ երկիրք մասն է աշխարհիս, եւ մարգ, եւ կենդանիք, զի ասէ: «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկիրն եւ զերկիրը», եւ որ ըստ կարգին մասունք. բայց այս գրոցս զբոլոր կատարեալ անուն աշխարհի վերագրեաց. զի գիր լինելութեան աշխարհի է սորա վերնագիրն: Եւ ստուգեցաք, զի Փիլոն զվեցաւրէա գիրք է արարեալ, որ չէ առ մեզ. վեց աւուր լինելութիւն ըստ կարի ասէ մեկնեցաք, եւ պատմէ հինգ գրոց աւրինացն եւ զկնի միմեանց մեկնել յետ վեցաւրէնք արարչութեան, որ ի կարգին է. «Այս են գիրք լինելութեան» եւ որ զկնի է, զրովանդակ ծնունդք, որ բազում մասունքն աւրինաց կան՝ զայս ինչ եւ զայս մի՛ առնէր, եւ զայս արասջի՛ր: Եւ բովանդակ Մնունդքն աւրէնք են, որպէս եւ այլ չորսն. եւ իբր կերպարանք են դրեալն մասնաւոր աւրէնք նահապետացս աւրացս (°), որ բնութեամբ վարեցան, այնմ զոր պարտ էր վեցաւրէին քննիլ, Ռոդաք (°) ընկեցումն արարաք գերարգութեան կարգին, զի այս էր. գերա.գերագոյն (°), որ ըստ կարգի առնեաք, զոր արաք, այլ զընդհանրական նահապետացս վարքն իբր սկզբնատիպ զրաւորականին արարեալ զկնի վեցօրէին քննեցաք: Եւ սոքա զոր այժմ քննեմք աւրէնս, նոցա են, որ առանց խժժի կեցեալ են:

«Փիլոնյան» լուծմունքների Համալիրները Երևանի Մատենադարանի մատյաններում

2595	59	1053	1480	2059	2379	437	1672	3276
&A1	J	A2	&A2	A2	A2	&A1	&A3	A2
B1	&A1	B2	B2	B2	&B2	B1 def	&B3	def.

&C1	B1	L2	&N2	L2	M3	# ¹⁰⁹	&F2
&D	&L1	&D	&O2	&D	O2	A2	
E	&C1	E	&M2	E	&N3	B2	
F1		F1	&C2	F1		N2	
&G		&G	&L2	&G		O2	
H		H	&D	H		M2	
&I		&I	E	&I		C2	
J		Jdef	F1	Jdef		L2	
&K		&K	&G	&K			
&L1		N2	H	N2			
&M1		O2	&I	O2			
&N1		M2	Jdef	M2			
&O1		C2	&K				

Ձեռագրերում գտնվող լուծմունքների հավաքածուների վերոբերյալ նկարագրությունից պարզ երևում է, որ

- *Prov, Anim, Leg, Abr* ունեն ամբողջական լուծմունքների երեք տարբերակ՝ *QG I-III, QG IV, Spec Ib, Contemp^l* երկու, իսկ *QE, Spec Ia, Spec III, Decal, Samp, Jona, Deo* մշակվել են մեկական լուծմունքում:

- ՄՄ № 2595 մատյանում զետեղված վերլուծագրական ժողովածուի յուրօրինակությունը սահմանափակվում է դրա վերջին մասով՝ *M1 N1 O1* լուծմունքներով: *A1 B1* լուծմունքները պարունակում են նաև ՄՄ № 59 և № 437 մատյանները, ընդ որում բնագրերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ այս վերջինների բնագրերը շատ ավելի որակյալ են: ՄՄ № 59 մատյանում գտնվում են նաև *L1* և *C1* լուծմունքները:

- Մեկնությունների *DEFGHIJK* խումբը ընդհանուր է չորս մատյանների համար՝ ՄՄ № 1053, 1480, 2059, 2595: Ուստի, այս խումբը զուգակցվում է ինչպես «1», այնպես էլ, և ավելի հաճախ՝ «2» ցուցիչ ունեցող լուծմունքներով: Դա կարող է նշանակել, որ ՄՄ № 2595-ում զետեղված լուծմունքները նույնպես հավաքվել են տարբեր աղբյուրներից:

- ՄՄ № 1480-ի «փիլոսոֆիայի» լուծմունքների հավաքածուի բաղկացությունը միանգամայն նույնանում է ՄՄ № 1053 և 2059 ժողովածուների բաղկացությամբ, տեղերով են փոխվում միայն *N2 - C* և *L2D - K* խմբերը: Այս տեղափոխությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ ժողովածուի կազմողը ցանկացել է միավորել *QG* առաջին երեք գրքերին և *QG IV* («Երեւեցաւ») գրքին նվիրված լուծմունքները: *Prov* և *Anim* երկերին վերաբերող լուծմունքները ՄՄ № 1480 և 2595 ձեռագրերում Գ. Գրիգորյանի կողմից նույնացվել են թերևս այն պատճառով, որ նա չէր տարբերում լուծմունքների նախադրությունները (&), որոնք իրոք նույնն են, բուն լուծմունքների բնագրերից:

- Ուշագրության չեն արժանացել լուծմունքներ ՄՄ № 2379 (*M3 N3*) և հատկապես՝ ՄՄ № 1672 (*A3 B3 F1*) մատյաններում: Մինչդեռ *A3* լուծ-

¹⁰⁹ Մեզ հետաքրքրող լուծմունքների երկու խմբերի միջև զետեղված են այլ, Փիլոսոֆիայի գործերի հետ չառնչվող բնագրեր. առաջին և երկրորդ խմբերի ընդօրինակությունները կատարված են երկու տարբեր ձեռագրերով:

մունքի նախադրությունը, որը «պատճառների» հավաքածուներում գետեղված է որպես առանձին միավոր Միսիթար Գոշի անվան տակ, այստեղ լուծմունքից ոչ մի կերպ չի գատվում, դրա հետ մեկ միասնություն է կազմում: Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այս լուծմունքը, ինչպես և դրա հետ ցայտուն ոճական միասնականությունը դրսևորող՝ ժողովածուի բոլոր մնացած լուծմունքները¹¹⁰ դրի է առնվել հուշակավոր վարդապետի լսարանում:

Ձեռագրերում գտնվում է նաև «Առաջաբանութիւն Փիլոնի» լուծմունքը՝ հատուկենտ նեցուկ բառերից և արտահայտություններից բաղկացած համառոտ մեկնությունը, որը համընթաց է Փիլոնի բոլոր հայերեն թարգմանված երկերին: Այս լուծմունքը պարունակող ամենահին օրինակը՝ Երուսաղեմի № 1288 (1273թ.) ձեռագիրը, ընդօրինակվել է Գետիկում, գրիչն ու ստացողը՝ Միսիթարն է, վարդապետ Հովասափի, ե., միջնորդաբար՝ վարդապետ Վանականի աշակերտը¹¹¹: Բնադիրն ունի երկու խմբագրություն.

ա) առաջին խմբագրություն.

Ակիգբ. [Հարցումն]. Յորու՛մ կատարեցաւ Փիլոն: [Պատասխանի]. Պոռիորոն ի Պատմոս ի Զահաւոր քաղաքի յիշէր, եթէ Փիլոն ասէ զՅոհաննէս. Զի՞նչ է Աստուած...

Վերջ. ... եւ ապա յերեք՝ յԵւրոպիա, ի Լիբիա, եւ յԱսիա. եւ գեղիպոսոս երբեմն յԱսիա գրեն:

ՄՄ № 437, թղ. 122բ-124ա, ՄՄ № 598, թղ. 11ա-19բ:

բ) երկրորդ խմբագրություն.

Ակիգբ. [Հարցումն]. Յորու՛մ կատարեցաւ Փիլոն: [Պատասխանի]. Պոռիորոն ի Պատմոս ի Զահաւոր քաղաքի յիշէր, եթէ Փիլոն ասէ զՅոհաննէս. Զի՞նչ է Աստուած...

Վերջ. ... որպէս պիհռոնացիքն, որք ասէին, թէ տապանն այն չափովն չէր լեալ:

ՄՄ № 1919, թղ. 122ա-128ա, ՄՄ № 1843 թղ. 112բ-120ա:

Նույն մեկնության հատկատրը առկա է ՄՄ № 1480, թղ. 574բ:

«Առաջաբանութիւն Փիլոնի» լուծմունքի ծագման վերաբերյալ որոշ ենթադրություններ հուշում են ինչպես դրա հնարուն օրինակի ստեղծման տեղն ու որոշ այլ պարագաները, այնպես էլ վարդապետ Վանականին խիստ նման ոճը: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ մեկնության բնագրում առկա է «Նոննոսի ժողովարանք պատմութեանց առասպելացն, զոր յիշատակեաց Գրիգոր Աստուածաբան»¹¹² ժողովածուից վերցված «Յաղագս ճային եւ թեւոց հաւաքման» առակը: Ավելին, նույն ժողովածուն ուղեկցում է «Առաջաբանութիւն Փիլոնի» լուծմունքը վերոհիշյալ ՄՄ № 598 ձեռագրում¹¹³: Բանն այն է, որ Վանականի և նրա սաների՝ Նոննոսի ժողովածուի հետ ծանոթ լինելու փաստը հաստատվում է այն բանով, որ «ժողովարանքի» մի օրինակը գտնվում է Հնագույն՝ Փիլոնի Prov և Anim թարգմանությունները պարունակող մատյանում, որը նույնպես ստեղծվել

¹¹⁰ F1 լուծմունքը ամբողջությամբ նմանվում է «պատճառին»:

¹¹¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան. Երևան, 1984, էջ 435-437:

¹¹² H. M a n a n d i a n. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz. - Zeitschrift für armenische Philologie. Marburg, 1902, SS. 220-272, bes. S. 267:

¹¹³ Երկու ձեռագրերն էլ գործածվել են Հ. Մանանդյանի կողմից վերոբերյալ բնագրի հրատարակման համար:

է Վանականի դպրոցում (ՄՄ № 2101, գրիչ՝ Ստեփաննոս Ախթամարցի): Լուծմունքի՝ վարդապետ Վանականին կամ նրա աշակերտներից մեկին¹¹⁴ պատկանելու մասին թերևս խոսում է նաև այն փաստը, որ և՛ «Առաջաբանութիւն»-ում, և՛ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութեան» հայերեն թարգմանութեան խմբագրութեաններից մեկում¹¹⁵ հայտնաբերվում է Փիլոնի՝ Հովհաննես առաքյալի կողմից մկրտվելու մասին առասպելը¹¹⁶. մինչդեռ հայտնի է, որ «Ժամանակագրութեան» թարգմանութեան վերամշակումը ստեղծվել է վարդապետ Վանականի ամենամտերիմ աշակերտներից մեկի, Վարդան Արևելցու մասնակցութեամբ¹¹⁷:

Փիլոնի երկերին նվիրված վերլուծագրութեանը մեզ, հավանաբար, իր ամբողջ ծավալով չի հասել: Դա է վկայում երևանյան երկու ուշ դարաշրջանի մատյաններում՝ ՄՄ № 3506 (1615թ., Լվով, գրիչ՝ Զատիկ Պողոտանի, թղ. 93բ–94ա) և № 6354 (XVI–XVII դդ., թղ. 263բ) գտնվող անհայտ լուծմունքի պատառիկը՝ «Առասպել զոր ասեն ի հինն. զոր յիշէ Փիլոն»: Թերևս նոր գյուտերի շնորհիվ կհաջողվի պարզել, թե որ լուծմունքին է պատկանում ստորև բերվող հատակտորը.

«Պատիփա ոմն դուստր Արեգականն. կին էր սա Մէնովա թագաւորին Փիւնիկեցոց. ի ցլու հարաւ. եւ յայտնեաց զախտն Դեղեղա առն հիւսան ճարտարի. եւ նա արուեստիւ արար զկամն¹¹⁸ կնոջն. եւ ասն որդի¹¹⁹ ծնանել. ուստի եւ ազգն Ելլենացոց եւ Լակեգոնացոց զգաստացան. Սողոն օրէնս եղ Աթենացոցն. զպոռնկորդին չընդունել ի ժառանգութիւն:

Ղիկուդորոս¹²⁰ օրէնս եղ Լակեդոմնացոց¹²¹. զպոռնկորդին չհրամայեաց թաղել: Զի որ շնա, մեկ որ զպատուիրանն արհամարհեաց. եւ երկու. որ¹²² զԱստուած թշնամեաց¹²³. երեք՝ պղծեաց զտաճարն Աստուծոյ. չորս՝ յարոյց զպոռնկորդիս յօտար զաւակէ. եւ եարկ

¹¹⁴ Տե՛ս Ն. Ո ս կ ե ա ն. Յովհաննես Վանական վարդապետ եւ իւր դպրոցը. Վիեննա, 1922:

¹¹⁵ Տե՛ս Միքայելի Պատրիարգի Ասորոյ Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1871, էջ 109: Ասորերեն բնագրում, որից թարգմանվել է հուշարձանը, այս դրվագը բացակայում է (Հմմտ. Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), ed. par J.-B. Shabot. T. I, Paris, 1899 (1963), p.157):

¹¹⁶ Այս սյուժեն ծագել է «Վարք առաքելոյն Յոհաննու» պարականոն գրքից (Թանգարան հայկական հին եւ նոր դպրութեանց. Գ. Անկանոն գիրք Առաքելականք, Վենետիկ, 1904, էջ 262–263) և, ամենայն հավանականութեամբ, տարածված է եղել միայն հայ միջնադարյան դպրոցական բանահյուսութեան մեջ, թեև համընդհանուր ճանաչում չի գտել (Օ. В а р д а з а р я н. Фило́н Алекса́ндрийский..., с. 63): «Վարք»-ում գործող վարդապետ Փիլոնի և Փիլոն Ալեքսանդրացու նույնացման հնարավորութեանը տալիս է միայն հայերեն բնագիրը. հունարեն խմբագրութեան մեջ այս անձնավորութեանը մեկնում է Սուրբ Գիրքը «ըստ տառի» (տե՛ս T h. Z a h n. Acta Ioannis. Erlangen, 1880, SS. LIV, 110)՝ մի հատկանիշ, որ ոչ մի կերպ չէր կարող վերագրված լինել այլաբանական մեկնողական մեթոդի դասական՝ Փիլոն Ալեքսանդրացուն:

¹¹⁷ Այս փաստին վերաբերող տվյալները տե՛ս Տե՛ս Միքայելի Պատրիարգի Ասորոյ Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1870, էջ 608-622:

¹¹⁸ ՄՄ №6354 զկամս:

¹¹⁹ ՄՄ №6354 որդիս:

¹²⁰ ՄՄ № 6354 Ղիկուդորոս:

¹²¹ ՄՄ № 6354 Լակեդոմնացոց:

¹²² ՄՄ № 3506 չիք:

¹²³ ՄՄ № 6354 թշնամեաց:

անընդ թէն ի սուրբ ամուսնութիւն: Հինդ՝ որ¹²⁴ ուսոյց առն գրիւր չարիս. վեց՝ որ¹²⁵ յարոյց նախանձ սպանման ի վերա սիդեխոյն¹²⁶. եօթն՝ զի եւ կարծիս տա հարազատ մանկանցն:

Ափրողիտէս, զպոռնկութիւնն բազմացոյց: Ապողոն. զարանց սպանումն. Արտէմիս՝ զկանանց սպանումն¹²⁷. Հէրմես՝ դողոց դարան. Պասիփա՝ անկարգ խառնակութիւն:

Մովսես եղ օրէնս խիստ: Քահանայապետին. տարեւորական պաշք. Քահանայիցն՝ շաբաթուք. Ուխտաւորացն՝ թրական աւուրք. Աստուած ժողովուրդն առ ստ[ո]րոտս լերինն զերիս աւուրս. այս հնոյն ականդութիւնն¹²⁸:

Հուսով ենք, որ սույն հոգվածով հրապարակված փիլոնյան լուծմունքներին մատենագրութիւնը կնպաստի այս կամ այն լուծմունքը ճշգրիտ սահմանելուն, և հատկապէս կհեշտացնի արտասահմանյան ձեռագրապահոցներում գտնվող նյութի նկարագրութիւնը:

АРМЯНСКИЕ СХОЛИИ К ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ФИЛОНА АЛЕКСАНДРИЙСКОГО

ОЛЬГА ВАРДАЗАРЯН

Р е з ю м е

В статье предпринята попытка систематического описания созданных в XII—XIII вв. схолий к армянским переводам произведений Филона; введенные автором обозначения (сиглы) могут быть использованы для более строгого и компактного представления аналогичных материалов зарубежных древлехранилищ. Показывается несостоятельность атрибуций крупных схолий, предложенных Г. Григоряном: схолии не составляют двух сборников и не принадлежат Ованнесу Саркавагу и Ованнесу Ерзикаци Плазу соответственно. Высказывается предположение о создании схолии «Предисловие к Филону» в двух ее редакциях в школе Вардапета Ванакана, а также о принадлежности цикла схолий в кодексе Ереванского Матенадарана № 1672 школе Мхитара Гоша.

THE ARMENIAN SCHOLIA TO THE WORKS BY PHILO OF ALEXANDRIA

OLGA VARDAZARYAN

S u m m a r y

The article is a systematic description of the Armenian medieval scholia (the 12th – the 13th cent.) to the Armenian translations of several genuine and non-genuine works by Philo of

¹²⁴ ՄՄ № 3506 չիք:

¹²⁵ ՄՄ № 3506 չիք:

¹²⁶ ՄՄ № 6354 սեղեխոյն:

¹²⁷ ՄՄ № 3506 չիք:

¹²⁸ Վերջին պարբերութիւնը ՄՄ № 6354-ում բացակայում է:

Alexandria. The sigla, used in the present description, may be applied for more precise and compact introduction of the same material, preserved in foreign collections of Armenian manuscripts. The failure of attributions of large scholia, offered by G. Grigoryan, is demonstrated: they cannot be taken as two different compositions by Hovhannes Sarkavag and Hovhannes Yerznkatsi Pluz respectively. It is supposed, that two recensions of the scholium "Preface to Philo" have been originated in the school of Vardapet Vanakan; also the series of scholia in the codex of the Yerevan Matenadaran № 1672 may be ascribed to the school of Mxit'ar Gosh.